

Természetjog – házassági jog: Az „erdélyi házasság” fogalma és az erdélyi református és unitárius házassági bíráskodás a 19. században¹

Natural Law – Marriage Law: The Notion of „Transylvanian Marriage” and the Transylvanian Reformed and Unitarian Marriage Judiciary in the 19th Century

Hungarian marriage law had become complicated by the second half of the 19th century. The different territorial regulations further complicated the coexistence of several denominational laws. This contributed significantly to the spread of marriage migration. The High Court of Marriages of the Calvinist Church in Transylvania reacted to this situation by regulating the ‘per viam instantiae’ proceedings, which became the most controversial legal instrument of the Calvinist marriage law. The Unitarian Church of Transylvania introduced a similar set of rules. It allowed a person or couple who had converted from another denomination to apply for a divorce, provided that the parties could prove their residence in Transylvania. The issue caused tension both within the authorities in Hungary and other Austrian provinces, and even within the Reformed Church in Transylvania.

Keywords: *Transylvania, legal history, private law, marriage law, private international law*

1. Bevezetés

Minden európai jogrendszer házassági jogi koncepciója alapvetően keresztény/keresztyén, valamint római jogi gyökerekkel rendelkezik. A különböző korszakok teológusai, egyházjogászai az egyre terjedelmesebb szakirodalmi bázisra történő reflektálás mellett is első helyen a Biblia vonatkozó részeire hivatkoztak.² A reformáció egyik legnagyobb hatást kifejtő nézete az volt, hogy a reformátorok a házasság szentségi elméletét elvetették, és az új, kontraktuális koncepció eredményeképpen elismerték a házasság felbonthatóságát.³ A különböző szemléletek a koraujkortól kezdve a 19. század végéig Európa különböző országaiban eltérő mértékben érvényesültek, amely leginkább a különböző felekezetek társadalmi elterjedtségétől, a politikai beágyazottságától és az uralkodók

* ORCID ID: 0000-0001-6587-9405.

1 A szerző, aki 2025. június 13-án Pécsen részt vett a „Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.” című konferencián, köszönetet mond a szerkesztőknek, hogy tanulmányával csatlakozhatott a konferencia-kötethez. A tanulmány az FK 142771 számú projekt keretében a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Fialat Kutatói Kiválósági Program finanszírozásában valósult meg.

2 HERGER, Magister Gratianus tanítása 43–45.

3 HERGER, A 17. századi protestáns természetjogászok 57–90.

felekezetétől, „vallási türelmétől” függött. A különböző szemléletű jogrendszerek összefeszülése odáig vezetett, hogy a 19. század második felében egyfajta migráció indult el azokról a területekről, ahol a jogrendszer nem ismerte a házasság felbonthatóságát, oda, ahol lehetséges volt a kötelék bontása, ezzel pedig egy komoly kihívást okoztak mind a kiindulási, mind pedig a célországok jogalkotóinak. Különösen szembetűnő volt ez a jelenség az Osztrák-Magyar Monarchiában, ahol a Lajtán-túli területekről jelentős számban jöttek házasságok Magyarországra vagy Erdélybe.

A „válási migráció” témája és ezen belül az „erdélyi házasság” mind az osztrák, mind pedig a magyar szakirodalomban is ismert téma, amely az elmúlt évtizedben újra a tudományos diskurzus fókuszába került.⁴ Az erdélyi házasságot illetően kevesebb szó esett arról, hogy a „válási migrációt” lehetővé tevő jogi környezet hogyan alakult ki Erdélyben. Azok a tanulmányok, amelyek mégis ezt a kérdést elemzik, főként az unitárius egyház szerepét vizsgálták, és kevesebb szó esett az erdélyi református egyház házassági bíráskodásáról, amely hatást gyakorolt a polgári házasságot bevezető 1894. évi XXXI. magyar törvénycikkre (Ht) is. Ugyancsak fontos szempont, hogy a társadalmi jelenség jogi alapját képező probléma lényegében kollíziós magánjogi probléma, amelyre a református egyház a házasságra vonatkozó szabályai között választ is adott.

2. Református egyház házassági bíráskodási joga Erdélyben

A 16. század közepében kialakuló protestáns házassági bíráskodás 1786-ig szakadatlanul működött Erdélyben. A református, az evangélikus és az unitárius vallásfelekezetek is maguk bíráskodhattak a saját egyháztagjaik házassági ügyeiben.

III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt az erdélyi protestáns egyházi bíráskodás autonómiaja több alkalommal is szűkítésre került. Az uralkodói törekvések célja az volt, hogy a protestáns felekezetek házassági bíráskodását visszaszorítsa, és erősítse az állami kontrollt. Különbség volt azonban az erdélyi és a magyarországi protestánsok helyzete között.⁵

Az erdélyi protestáns felekezetek kedvezőbb helyzetben voltak, mint a magyarországi protestánsok, akiknek az 1731. március 21-én kibocsátott *I. Carolina Resolutio* a köteléki pereit a katolikus szentszékek hatáskörébe utalta. Az uralkodó rendelkezése szerint a protestáns házassági jog elvei szerint kellett volna a katolikus szentszékeknek eljárni, ez azonban a gyakorlatban nem valósult meg, csupán némi méltányosságot gyakoroltak.⁶

Erdély jogtörténetében a református és az unitárius felekezetet illetően egyedül II. József Házassági pátenének 1786-ban Erdélyre való kiterjesztését követően kerültek a házassági ügyek a világi törvényszékek hatáskörébe. A II. Lipót uralkodása alatt összehívott erdélyi országgyűlésen elfogadott 1791. évi törvénycikkek visszaállították az erdélyi polgári és egyházi ítélkező fórumok régi szervezetét és hatáskörét. Ez a korábbi rend visszaállítását és az egyházi ítélkezés újraindulását jelentette a házassági perekben.⁷

Az erdélyi protestáns és unitárius házassági bíráskodás ebben az időszakban zavartalanul folyhatott, kivéve Királyföldön, ahol 1798-ben és 1804-ben az evangélikus egyháztól elvették a házasságok feletti bíráskodás jogát, és rövid időre az evangélikus rendekre ruházták.

4 FUCHS, Die sogenannten siebenbürgischen Ehen 1–188.; APEL, Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Eehen; NESCHWARA, Ehe recht und „Scheinmigration” 101–117.; NAGY, Egy birodalom, két állam 461–485; NAGY, Österreichische Scheidungen in Klausenburg 75–158.

5 HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 78.

6 HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 78.

7 1791. évi erdélyi XXXII. tc.; 1791. évi erdélyi XXXIV. tc.

A házassági bíráskodás felekezeti rendszerét Erdélyben az Osztrák Polgári Törvénykönyv (OPTK 1811) bevezetése (1853) nem érintette. Fontos azonban, hogy az egyházi ítélkező fórumok hatáskörébe csupán a házassági kötelékek maradtak, a házassági vagyoni jog, illetve a gyermekek elhelyezése és tartása körüli kérdésekben továbbra is a világi bíróságok döntöttek, melynek a jogszabályi kereteit az OPTK jelentette.⁸

Az erdélyi egyházi házassági bíráskodás hatékonyságára az állami és a polgári bíráskodás szétválasztásának végrehajtása jelentette. A vallás és közoktatási miniszter és az igazságügyi miniszter közösen egy leiratot küldött *Nagy Péter* erdélyi református püspök részére. Ebben arra szólította fel az erdélyi református egyházat, hogy hagyjon fel azzal az évszázados gyakorlattal, hogy ha a református házassági bíróság nem bontotta fel a házasságot, akkor a felek ún. összerendelésére a világi rendfenntartó erők segítségét is igénybe vehették. Ennek az eszköznek a megszüntetése jelentős hatást gyakorolt a későbbi, a korabeli sajtóban sokat bírált, „megengedőbb” gyakorlatnak. Ennek az volt az oka, hogy a 19. század utolsó negyedére a külhatósági kényszerítés volt ezeknek az egyházi összerendelő ítéletek betartásának az egyetlen záloga. Az 1875. évi 81. számú zsinati határozat a házassági elválási esetekben alkalmazott fegyelmi fogság büntetését hivatott pótolni. Ez gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyház többé nem tudott az összerendelő ítéleteknek hatékonyan érvényt szerezni. Az eljáró fórum kényszerítő erő nélkül egy engedelmeskedni nem akaró fél esetében csupán a lelkiismeretre hathatott, megkísérelhetette jobb belátásra bírni, vagy egyházi büntetést vehetett ki, amely betartását ugyancsak nem lehetett kikényszeríteni. Emiatt több esetben azért mondták ki a házassági kötelék bontását, mert a felek nem voltak hajlandók engedelmeskedni az ítéletnek. Ennek elterjedésével pedig gyakorlatilag teljesen nyilvánvalóvá vált volna, hogy az egyházi házassági bíróságok kezében semmilyen hatékony eszköz nem maradt a saját ítéleteik végrehajtásának garantálására. Emiatt a hasonló esetekben inkább kimondták a házasság felbontását, ez pedig azt eredményezte, hogy az erdélyi egyházak bíróságai szélesebb körben is népszerűvé váltak.⁹

Az 1870-es évek végére tehát nyilvánvalóvá vált, hogy az Erdéllyel újra egyesült Magyarországon a felekezeti házassági bíráskodás gyakorlata meghaladott. A vallási szempontokat szem előtt tartó politikai küzdelmek miatt ez a reform azonban majdnem 20 évig elmaradt.

3. Házassági bíráskodás és magánjogi kollízió kérdései a 19. században

3.1. Interperszonális kollízió: A vallásilag vegyes házasságok Erdélyben

A vallásilag vegyes házasságok kérdése az erdélyi felekezetek és az uralkodó között komoly ütközőpont volt, amelynek feloldásánál évszázadokon keresztül a vallási szempontok voltak döntőek. Ezt a kérdést vallási alapon azonban nem lehetett feloldani, mivel Erdélyben döntő többségben protestáns vallású volt a népesség, valamint az államszervezet struktúrájának is a három nemzet és a négy felekezet rendszerén alapult.¹⁰ Ennek a tanulmánynak a keretei között csupán a 18. és 19. század legfontosabb vonatkozó eseményeit foglalhatom össze.

Mária Terézia 1751. augusztus 19-én egy rendeletet bocsátott ki, mely szerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötöni és szükség esetén felbontani is.¹¹ A rendelkezés ellenkezett

8 HOMOKI-NAGY, Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog 337–357; VERESS, Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben 157–171.

9 EREL, A3. 1875. 81. pont.

10 Az erdélyi felekezeti viszonyok alakulásához és a „három nemzet négy vallása” kifejezés értelmezéséhez lásd: ENDES, Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története.

11 BOD, Házassági törvény rajz 139 §.

a korábbi gyakorlattal, de a kérdést nem tudta ezzel megoldani. Ezt mutatja az is, hogy a katolikus rendek nyomására *I. Ferenc* 1792. április 7-én egy rescriptumot adott ki, amelyben úgy rendelkezett, hogy amíg ebben a tárgyban nem születik törvény, addig a meglévő jogszabályok parancsa szerint kell eljárni.¹² Ezzel alkalmazandónak ismerte el a *Mária Terézia* rendelkezéseit, ami a protestáns rendek között jelentős felháborodást és tiltakozást váltott ki. A Főkörmányzó Tanács jelezte az uralkodónak, hogy a tárgyra vonatkozó törvények és rendeletek nem egyeznek. *I. Ferenc* erre reagálva úgy rendelkezett, hogy a vallásilag vegyes házasságok esetén az esketést katolikus papnak kell elvégeznie, az elváltást pedig a katolikus ítélkezőfórumok elé kell vinni. Ez komoly jogsérelmet jelentett az erdélyi protestáns felekezetek számára. Ezek az egyértelmű szabályok kevés helyet hagytak a magánjogi kollízió kialakulására, és ennek család kapcsolás létrehozása útján történő kihasználására.

A nem római katolikus felekezetek közötti vegyes házasságok felbontásával kapcsolatban a jogszabályok még ennél is hiányosabbak voltak. Ezt a hányt az egyes felekezetek kísérelték meg pótolni. Az erdélyi református egyházban például az elvi szintű döntéseket a zsinat hozta meg, a részletszabályokat pedig a Házassági Főtörvényszék dolgozta ki. Az egyes felekezetek között szoros együttműködések alakultak ki annak érdekében, hogy a párhuzamos eljárásokat elkerüljék. A legszorosabb kapcsolat a református és az unitárius házassági bíraskodás területén alakult ki, ahol automatikusan elfogadták egymás ítéleteit. Kis eltérések mellett, de lényegében hasonlóan alakult a viszony az evangélikus egyház házassági ítélkezőfórumaival is, és kölcsönösség figyelhető meg a görögkatolikus felekezettel is.

A római katolikus egyházzal való együttműködés – a gyakorlat szerint – a bizonyításban és az ezek alapján megállapítható tények kölcsönös elfogadásában mutatkozott meg, az erre alapított jogkövetkezmény azonban már minden felekezet saját hitelvei és joga szerint alakult.

3.2. Interlokális kollízió: Magyarország és Erdély

Az 1866-ban megnyíló magyar országgyűlésen az erdélyi követek újból részt vehettek. A legfontosabb feladatok egyike az volt, hogy a magyarországi és az erdélyi jogrendszereket összehangolják, valamint a különböző felekezetek közötti viszonyokat rendezzék. Mindkét területnek fontos eleme volt a házasságok feletti bíraskodás joga.

A Magyarország és Erdély unióját kimondó törvény az erdélyi egyházak jogait érintetlenül hagyta. Erdély minden olyan törvénye elismerésre került, amely „a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlat s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait, s illetőleg hatáskörét biztosítja”. Ezt a görög-, az örmény-katolikus és a görög keleti szertartású egyházakra is kiterjesztették.

A Polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. tc. a fennálló házassági törvénykező fórumok hatáskörében továbbra is csak a házassági köteléki pereket hagyta meg. Minden egyéb, a házassági viszonyból származó peres kérdést a polgári bíróságok hatáskörébe rendelt, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. A törvény azt is rögzítette, hogy amennyiben nem voltak egyházi bíróságok, abban az esetben – továbbra is – a polgári bíróságok járjanak el, ezzel érintetlenül hagyva a Magyarországon fennálló rendszert.

Az 1868-ban megalkotott, az egyesült Magyarország és Erdély egészére kiterjedő törvények számos ponton találkoztak az erdélyi református egyház által megfogalmazott kívánalmakkal. Több különböző törvényben szabályozták az állam és a felekezetek közötti viszony egyes, a házasság kérdésköréhez kapcsolódó elemeit.

12 Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről 780.

A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló törvény kijelentette, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthetők. Ezzel a rendelkezéssel megszűnt a protestáns lakosság jogait régóta sértő helyzet. Ez azt is jelentette egyben, hogy a kötelező polgári házasság és házasság bontásának bevezetése elmaradt. Ennek a törvénynek a 8. §-a úgy rendelkezett, hogy „*az áttértnak áttérése utáni minden cselekvényei azon egyház tanai szerint ítélendők meg, melybe áttért, s az általa elhagyott egyház elvei reá nézve semmiben sem kötelezők.*”

Az erdélyi református egyház a vegyes házassági viszonyossággal kapcsolatos tárgyalások során a régi alapelvekre támaszkodott. Bod Péternek a „*Synopsis juris connubialis*” című munkája szokásjog útján érvényesült az erdélyi református egyházban, és egyik alapvetése az volt, hogy a felperes köteles az alperes bírósága előtt megindítani a pert, az ítéletet pedig mind a két félre saját hitelvei és egyházi törvényei szerint kell meghozni. A vegyes házassági perekről szóló törvény a református álláspontot teljes egészébe magáévá tette, mely szerint a házassági köteléki pereket az alperes illetékes bírósága előtt kellett megindítani. Miután a bíróság meghozta az alperesre vonatkozó ítéletét, harminc napon belül hivatalból át kellett tenni az ügyet a felperes illetékes bíróságához, amely ezt követően a felperessel kapcsolatban hozta meg ítéletét. A törvény azt is rögzítette, hogy „*mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.*” A második szakasz azt is rögzítette, hogy az erdélyi két evangélikus egyház híveire saját működő egyházi törvényszékei az illetékesek, a két felekezet magyarországi híveinek esetén azonban a világi törvényszékek jártak el továbbra is. Ez tehát azt jelentette, hogy annak ellenére, hogy a protestáns felekezetek jogai sok szempontból helyreálltak, a kialakult új eljárásrend kifejezetten kaput nyitott a visszaélések előtt azzal, hogy a két házasságra a saját felekezetük jogait tette alkalmazandóvá.

Magyarország és Erdély közjogi egyesülése azonban nem rendezett egy másik fontos kérdést, amely az erdélyi református egyházat nagybar érintette. Csupán 1881-ben került sor a református egyházkerületek uniójára. Az egyesülésnél komoly problémát jelentett, és az esetleges egyházkerületek közötti feszültségeknek is melegegya volt a házassági bíraskodási rendszerek közötti eltérés. Ezt a helyzetet az 1882-ben megalkotott egyházalkotmány úgy oldotta fel, hogy a korábbi erdélyi szervezetet érintetlenül hagyta. Ugyanakkor leszögezték, hogy ez csupán az erdélyi egyházkerület belügyeire vonatkozik, az egyházalkotmány el nem térő részei kötelezőek, a közös érdekű ügyekben a zsinat az erdélyi egyházkerületre is kötelező erejű döntést hozhat.¹³

Ezzel a döntéssel a magyarországi és az erdélyi reformátusok egyházi bíraskodására érvényes eltérések és feszültségek is megmaradtak; ezeket csak az 1894. évi XXXI. tc., a már említett Ht oldotta fel.

3.3. Ausztria és Magyarország: nemzetközi kollízió?

A magyarországi 1868-as törvényeket követő időszakban egyre nagyobb feszültséget okozott az a társadalmi mozgás, amely a birodalom többi részéből Magyarországra és ezen belül különösen Erdélybe indult meg, és a célja a meglévő házasság felbontása volt.

Ennek az volt az oka, hogy az OPTK 111. §-a szerint a katolikus házassági kötelék csak az egyik fél halálával volt megszüntethető, az erdélyi, majd magyarországi protestánsok felekezeti joga azonban felbonthatónak tartotta a házasságot.¹⁴ Emiatt az osztrák katolikus házas felek számos alkalommal manipulálták a jogviszonyaikat valamelyik protestáns felekezetre való áttéréssel, a lakóhely megváltoztatásával, később az 1870-es évek végétől az állampolgárság megváltoztatásával is. Ezekben az

13 NAGY, Erdélyi református házassági bíraskodás 75.

14 OPTK 111. §.

esetben az motiválta a feleket, hogy az erdélyi református vagy unitárius házassági jog joghatósága alá kerüljenek, ami ismerte a házasság bontását, és így véget vehettek a nem kívánt házasságnak.

A Ht Magyarországon belül egységesítette a házassági jogot. A magyar és az osztrák házassági jogok szellemisége közötti áthidalhatatlan ellentét azonban csak részben mérséklődött, mivel az osztrák jogrendszer konzervatív, vallási elemeket is tartalmazó házassági joga nem változott, miközben a magyar lett az egyik legliberálisabb házassági jog a 19. század végi Európában.

Ugyancsak fontos szempont, hogy az 1894-es törvényt megelőzően kötelező érvényű nemzetközi magánjog nem létezett, és a birodalom két része között sem volt a házasságokra és a házasságok összeütközésére vonatkozó külön szabály. A magyar jog szerint is csak annyiban volt végrehajtható az osztrák bíróság ítélete, amennyiben az nem ütközött hazai törvény tilalmába, de a házasság nemzetközi magánjogi vetületeit a Ht nem szabályozta.

Ezek között a körülmények között az egyházakon belül működő házassági bíróságoktól nem lehet azt elvárni, hogy ne a saját hitelveik szerinti egyházi joguk alapján bíraskodjanak. A probléma kialakulásához az is hozzá tartozott, hogy ezek az ítélkezési fórumok a hatáskörükre és az illetőségre vonatkozó szabályokat a törvény adta tág keretek között saját maguk állapították meg.

4. Az erdélyi házasságok és az erdélyi református egyház

4.1. Erdélyi református házasságok és az osztrák bíróságok

A fent kialakult bonyolult helyzet megismerésére levéltári iratokkal igazolhatóan több kísérletet tettek az osztrák bíróságok. Jelentős kérdés volt az alkalmazandó jog meghatározása, illetve az ellentétes elvek miatt annak elfogadhatósága. 1873-ban például a Vallás- és Közoktatási Minisztérium leiratot intézett az erdélyi református egyház Igazgatótanácsához, amelyet a Házassági Főtörvényszék vitatott végül meg. Az Olmützi Császári és Királyi Kerületi Törvényszék felkeresését továbbította a minisztérium, amely kimerítő indokolás mellett tájékoztatást kért az erdélyi református egyházkerület szabályairól: „*Elégséges-e, ha idegen tartománybeli ember néhány hétig Erdélyben tartózkodva valamelyik erdélyi ref. egyházközség tagjává magát beírattja, hogy az által már képesítve s jogosítva legyen az erdélyi ref. egyház házassági bírósága előtt való pert indítani és illetékességi jogot megnyerni?*” Válasz nem maradt fenn a püspöki levelezésben, a közjegyzőnek adott utasításban azonban rögzítették, hogy az 1868. évi XLIII. és LIII. törvénycikkek egyértelműen leírják az ide vonatkozó szabályokat.¹⁵

1877-ben fontos elvi jelentőségű döntést hozott a bécsi főtörvényszék. *Anton Trewani*, währingi üveges és felesége *Katharina* megegyezéssel válópert indítottak, az illetékes bécsi törvényszék a házasság felbontását és a válástól való elválást rendelte el. A feleség ezt követően magyar állampolgárságot szerzett, és – ahogyan a cikk szerzője fogalmazott – „*a mi házassági törvénykezésünk útján*” magára nézve véglegesen elvált az osztrák korábbi férjétől. Ezt követően *Joachim Morgenstern* orvosdoktorral házasságot kötött. A volt férj a második házassága miatt büntető feljelentést tett neje ellen a bécsi törvényszéknél, poligámiával vádolva őt. Az ügyészség rövid nyomozást követően ejtette a bigámia vádját, de az Osztrák Büntetőtörvénykönyv 507. § (2) alapján vádat emelt a nő ellen, arra hivatkozva, hogy „*idegen országba távozván, ott házassági szövetségre lépett, mely az osztrák törvények értelmében nem lett volna megkötendő*”, amit 3-tól 6 hónapig terjedő „*nehéz börtönnel*” büntettek. Az elsőfokú törvényszék elutasította az ügyészi keresetet. A fellebbezést követően a főtörvényszék helybenhagyta az első fokon eljáró fórum ítéletét, mivel a nő nem idegen országba, hanem – a magyar polgárjog megszerzésével – „*saját*

15 EREL, A21. 1873. 302. pont.

házájába távozva” kötött Magyarországon érvényes házasságot, és ennél fogva nem tartozott az osztrák igazságszolgáltatás hatáskörébe.¹⁶

Az osztrák bíróság az 1880-as évek közepétől nem vette figyelembe az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által jogerősen kimondott házasságot felbontó ítéletét, a házasságot továbbra is érvényesnek ítélte, és ebből kifolyólag a második házasságot érvénytelennek tartotta.¹⁷

Az osztrák bíróságok rendszeresen nem ismerték el az erdélyi református házassági törvényszékek ítéleteit. 1886. február 2-án a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésen tárgyalta a kialakult helyzetet. Az ülésen elnöklő püspök beszédében úgy fogalmazott, hogy az erdélyi református házassági bíráskodás eljárása az 1882-es „*Utasítás*”-on alapul, ennek ellenére gyakran megtörtént, hogy az osztrák törvényszékek kétségbe vonták az erdélyi református ítéleteket, illetve nem is ismerik el azokat. Erre alapozva kérést intézett a Főtörvényszékhez, hogy jogaik védelmének érdekében követeljék az ítéletek érvényességének elismerését. Az ennek következtében született határozat rögzítette, hogy a konkrét esetekkel kapcsolatban tiltakozni kell a bécsi törvényszéknél, valamint felhívta az erdélyi református egyház Igazgatótanácsának figyelmét arra, hogy intézzon felterjesztést a kormányhoz, annak érdekében, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket az osztrák miniszternél az erdélyi református egyház jogainak biztosítása érdekében.¹⁸

4.2. Református egyházjogi szabályok

Az erdélyi református egyházban a házassági jog legfontosabb forrása a már említett 1763-ban kiadott „*Synopsis juris connubialis*” volt. Ezt az alapvetően tudományos munkát sohasem fogadtak el egyházi törvényként, de minden keresetlevélben és ítéletben hivatkozták.

Az erdélyi református házassági bíráskodás gyakorlata a 18. század második felében és a 19. század első felében átalakult, ezért a református Házassági Főtörvényszék volt az a fórum, ami a zsinat által kijelölt keretek között a joggyakorlatot döntéseivel, vagy elvi megállapításaival fejlesztette.

Az 1870-ben összehívott zsinaton *Szász Gerő* kolozsvári esperes javaslatot tett „*a vegyes házasságok ellátásában*” való szigorításra. Véleménye szerint az 1848-as törvények biztosították a különböző felekezetek közötti egyenjogúságot, az erdélyi reformátusoknak pedig biztosították a sértetlenséget, így visszaadták a hívek felett gyakorolható teljes bírói hatalmat. A katolikus fórumok előtt lefolyt vegyes házassági válóperekben az érvényesen létrejött házasságok esetén legfeljebb *separatiót* lehetett megítélni, mivel a katolikus egyház a házasságot szentségnek, és ennél fogva felbonthatatlannak tartja. Ez az elv érvényesült azoknak a tényállásoknak az esetében is, amelyek esetében a protestáns törvények *divortium* megítélését szabták meg. Ezért az esperes azt javasolta, hogy ezt követően a katolikus fórumok által kimondott *separatio* esetén a református félre nézve a református házassági bíróságok bontsák fel a házasságot, ugyanakkor tartsák fent azokat a saját eljárási szabályokat, amelyeket a saját házassági törvényeik megszabtak. Az addigi szokás szerint a református fél esetében először hat hónapra mondható ki a szétválasztás (*separatio*), a határozat további végrehajtására pedig az illetékességgel rendelkező egyházmegye volt jogosult. Ennek alapján a zsinat a fennálló törvények értelmében a vegyes házasságok esetében új szabályokat alkotott, amelyek kimutathatóan hivatkozási alapot képeztek a református házassági bíráskodásban, egészen a felekezeti házassági bíráskodás megszüntetéséig.¹⁹

16 Anonym, Erdélyi Protestáns Közlöny 480.

17 APEL, Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Ehen 114–115.

18 EREL, A21. D9 A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 2. 2. 1886. 16. pont.

19 Lásd többek között: 1870. évi közsszinat 13. pontjának A részét hivatkozva: EREL, B1. I/14. A Ko-

Az Osztrák–Magyar Monarchia más területeiről érkezők esetében az egyik legfontosabb előkérdés az állampolgárság volt.²⁰ A kiegyezést követő időszakban nem létezett osztrák–magyar állampolgárság. Nem volt Magyarországnak és Ausztriának közös államterülete, mindkét államot megillette a saját területe feletti rendelkezési jog, és így az állampolgársági jog tartalmának meghatározása is.²¹ A Házassági Főtörvényszék azt a szigorítást vezette be az egyik döntvényében, hogy nem fogadja be más ország állampolgárának házassági ügyét. A sikeres perhez magyar állampolgárságot kellett felvenni, vagy pedig azt kellett igazolni, hogy a korábbi állampolgárság megszűnt. Fontos, hogy ez nem a törvényből következett, hanem a Házassági Főtörvényszék döntése alapján változott a gyakorlat.²²

Az 1880-as évek elejére jutott el a Házassági Főtörvényszék odáig, hogy egységes rendszerbe foglalja a joggyakorlat alapján a református házassági jog legfontosabb szabályait. Ennek az volt az egyik legfontosabb motivációja, hogy a forrásként használt „*Synopsis juris connubialis*” sok szempontból már nem fedte le a társadalmi változásokat, ezért az új élethelyzetekre is reagáló egységes joggyakorlat kialakítása érdekében nagy szükség volt egy új szabályzatra.²³

Az 1882-ben megszületett „*Utasítás*” szabályozta először az erdélyi református házassági bíraskodás legvitatottabb intézményét, a „*per viam instantiae*” indított házassági ügyeket. Ez a jogintézmény egyúttal az „erdélyi házasságnak” nevezett társadalmi jelenség erdélyi református egyházjogi lenyomatát is képezte.

A „*per viam instantiae*” eljárásra akkor került sor, amikor egy nem protestáns vallású házaspár nem protestáns egyházi vagy polgári bíróság előtt kezdett perbe, és az ideiglenesen vagy véglegesen ágytól és asztaltól való elválástásra ítélte a feleket, ezt követően pedig a felek közül legalább az egyik áttért a református vallásra, és belépett az Erdélyi Református Egyházkerületbe. Ezáltal jogot szerzett arra, hogy az ottani házassági jog hatálya alatt kérje a házasság végleges felbontását.²⁴

Az illető félnek a korábban felsorolt okmányok mellett csatolnia kellett még az áttérési bizonyítványt, valamint az arról szóló igazolást, hogy teljesítette azokat a kötelezettségeket, amelyek az egyháztagokat terheltek. Ezen kívül mellékelnie kellett a *separatióról* szóló eredeti ítéletet és az arra vonatkozó kérvényt, hogy a református egyházjog szerint mondják ki a *divortiumot*.²⁵

„*Perpetua-separatio*” esetén azonnal ki lehetett mondani a házasság felbontását,²⁶ amennyiben azonban „*usque ad tempus separatio*” tartalmazott az ítélet, annak keltétől számított hat hónap elteltével volt megadható a házasság felbontása.²⁷ Az eljárás minden esetben a házasságvédő fellebbezését követően a Házassági Főtörvényszék döntését követően zárult le.

Bár maga a jelenség nem volt újkeletű, az „*Utasítás*” novuma éppen abban rejlett, hogy szabályozta azokat az eseteket, amikor a *separatio* elkerülése érdekében a házasfelek vallást vagy lakóhelyet változtattak. Ez történhetett Erdélyen belüli felekezetváltással együtt, vagy úgy, hogy

lozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősítést nyert válóitéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 1–2., Házassági törvényszék: 5–1889. sz. határozata.

20 NESCHWARA, Eherecht und „Scheinmigration” 109–110.

21 VARGA, A magyar állampolgársági jog 120.

22 KOLOSVÁRY, Jogos védelem 45.

23 NAGY, Erdélyi református házassági bíraskodás 145.

24 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás. 73. §.

25 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás. 74. §.

26 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás. 75. §.

27 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás. 76. §.

a magyarországi protestánsok ideiglenesen Erdélybe költöztek. Ezzel megváltozott a joghatóság, és lényegesen könnyebb lett a házasságok felbontása. Ugyanígy alkalmas volt a szabályozás arra is, hogy az osztrák örökös tartományokból Erdélybe költözők házassági ügyeit is kezelje. Ezzel kapcsolatban a jellemző álláspont az volt, hogy ha az alperesre vonatkozó, saját hitelvei szerint megalkotott ítéletet hazai bíróság hozta, akkor a hazai törvények, ha pedig osztrák bíróság mondta ki, akkor pedig a nemzetközi magánjog szerint is tiszteletben kell tartani, és nem lehet felülbírálni. Ugyanakkor az 1868. évi LIII. tc. 8. §-a alapján a szeparáció után református hitre áttért személy is követelheti, hogy az áttérés után minden cselekménye saját hitvallása és az új egyházának törvényei szerint legyenek megítélve.

A „*per viam instantiae*” házassági ügyek valójában nemperes ügyek voltak, habár helytelenül így nevezeték azokat.

Az állampolgárság mellett szükség volt arra, is, hogy a felperes polgári hatóság által kiállított bizonyítványt is bemutassa, amely igazolta, hogy a folyamodót valamelyik községbe vagy városba felvették és az adott településen adózó magyar állampolgárnak minősül. Az állampolgárságon kívül azt is igazolni kellett, hogy az adott személy az egyházmegye területén él és az adott község gyülekezetének a tagja. Erre azért volt szükség, mert abban az egyházmegyében lehetett megindítani az eljárást, ahol az alperes legalább hat hete lakott. Az „*Utasítás*” egyik fordulata úgy szövelt, hogy áttérési bizonyítvány mellett azt is bizonyítani kellett, hogy minden olyan kötelezettséget teljesítettek, amit az egyház kötelékébe tartozóknak kellett.

Ezeket a kötelezettségeket az 1888-as egyházi törvények pontosították. Minden református vallású magyar állampolgárt azon egyházközség rendes tagjának kellett tekinteni, ahol a polgári községnek is tagja volt. Abban az esetben, ha az adott településen nem volt református egyházközség, akkor annak a kálvinista egyházközségnek a tagja lett, amelynek területéhez lakóhelyét az egyházmegyei vagy az egyházkerületi hatóság beosztotta. Ha valamelyik egyháztag az illetékes egyházközségen kívüli más egyházközségekben is rendszeren és állandóan viselte az egyházi terheket, akkor ott is gyakorolhatta az egyháztagokat illető jogokat. Abban az esetben, ha valaki az egyházközségből egy másikba költözött, akkor hat heti ottlakást követően gyakorolhatta az egyházközségi tagságból fakadó jogokat és kellett viselnie az ezzel járó köteleességeket.²⁸

A református házassági törvényszékek évente összesen háromszor, a főtörvényszék pedig az Egyházkerületi Közgyűlés alkalmával évente egyszer tartott rendes ülést. A rendes ülésen történő ítélezés első és másodfok egyaránt 8–8 forintba került. Ha valaki ügyének elbírálása érdekében rendkívüli házassági törvényszéki ülést hívott össze, akkor az egyházmegyében szétszórta lakó bírák utazási költségét és „fáradságát” is meg kellett fizetnie legfeljebb 100 forint összegig. A feleknek lehetőségük volt a rendkívüli Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülését is összehívni, amelynek díja 500 forint volt.

5. Az unitárius egyház szabályai

A „válási migráció” másik, az esetek számát tekintve legjelentősebb célpontja az erdélyi unitárius egyház volt.²⁹ Az 1869–1895 közötti magyar házassági bíraskodásban az unitárius egyháznak sajátos szerepe volt. Erdélyben már évszázadok óta *recepta religio* volt, de Magyarországon csak a vallás dolgában született 1848. évi XX. tc. ismerte el bevett vallásnak.³⁰ Ebből kifolyólag a

28 Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek tára 16–17. §

29 NAGY, Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez 10.

30 1848. évi XX. törvénycikk.

vallás ügyéről szóló 1790/91. évi XXVI. tc. csupán a református és az evangélikus felekezetek házassági ügyeit utalta a vármegyei törvényszékek hatáskörébe. A magyarországi unitáriusok házassági ügyeiben a Kolozsváron működő Kolozs-Dobokai-köri Alpapi Törvényszék, valamint másodfokon a Főpapi Törvényszék járt el.³¹ Az országos illetékesség és az ebből fakadó visszaélések az 1880-as években a viták kereszttüzében állt.³²

Az unitárius és református házassági jog sok szempontból közel áll egymáshoz. Az unitárius alpapi székek által hozott ítéletekben *II. József* 1786. évi házassági rendelete mellett *Bod Péter* „Házassági törvényrajz”-a is jogforrásként szerepelt.³³

Mind a református, mind pedig az unitárius egyháznak az 1880-as évek elején jelent meg a házassági jogra vonatkozó szabályozása. Az unitáriusnak a református „*Utasítás*” előtt egy évvel, 1881-ben jelent meg „*A házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül követendő eljárásról*” című egyházi törvénye.³⁴

A törvény külön fejezetben tárgyalta a kivételes eljárásokat, amelyek között a vegyesházassági ügyek,³⁵ valamint az egyoldalú folyamodással indítható ügyek szerepeltek. Utóbbi lényegében megegyezik a reformátusok „*per viam instatiae*” ügyeivel. Ennek az eljárásnak akkor volt helye, amikor az egyik házaspár vallása a római katolikus „*vagy hasonló szervezetű egyház*” volt, és az unitárius egyházba törvényesen átlépett, a magyar korona országaiban polgárjoggal bírt, és valamelyik unitárius egyházközségbe mint kepezetű tag felvették. A házasság felbontásához kérelmezni kellett, hogy az elhagyott egyház hitelvei szerint egyházi vagy világi bíróság részéről megelőző peres eljárás folytán hozott ideiglenes vagy végleges ágy- és asztaltóli szétválasztást tartalmazó ítélet alapján a kérelmezőt illetően bontó ítélet mondjon ki az eljáró egyházi ítélkezőfórum.³⁶

Az eljárást csak azután lehetett megkezdeni, ha a kérelmező az illetékes alpapi székhez beadta a kérelmét, valamint eltelt legalább hat hét az unitárius egyházba való belépését követően.³⁷

Az általános mellékletek mellett csatolni kellett a folyamodó keresztlevelét, a magyar honpoglári és községi illetőségét tanúsító hatósági bizonyítványt, a házassági bizonyítványt, valamint a papi bizonyítványt arról, hogy a folyamodó unitárius. Azt is bizonyítani kellett okirattal, hogy annál az egyházközségnél, ahová felvették, egy évi kepezetartozást,³⁸ vagy ahol kepezetés nincs, legkevesebbet 25 forintot „*kepe váltáságtőke*” címén befizetett. Az ágytól és asztaltól elválasztó egyházi vagy polgári bírósági ítéletet (az indokolással együtt), az ítélet jogérvényességét tanúsító bizonyítványt, valamint a képviselőtről szóló meghatalmazást – vagy ha ezek nem magyar nyelvű okiratok lettek volna, a hiteles fordítást – is csatolni kellett.

31 NAGY, Adalék az unitárius egyházi bíráskodás történetéhez 10.

32 ZOLNAY, A magyarországi unitáriusok házassági bíróságának kérdéséhez 215.; DAEMPF, Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez 225.; KÖVÁRI, Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez 283–286., 317–318.; SZTEHLO, Az unitárius házassági perek 326.; SZTEHLO, Házassági perrendtartás 361.

33 KOLUMBÁN, Adatok a 19. századi erdélyi unitárius válóperes iratok kutatásához 175.

34 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül 19–21. §.

35 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül 74–77. §.

36 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül 78. §.

37 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül 79. §.

38 Egyházi adónem.

A házasságvéd³⁹ írásbeli észrevételeit követően az alpapiszek az unitárius egyház törvényeinek megfelelően ítéletet hozott, majd az ügy összes iratát felülvizsgálat végett a főpapi törvényszékhez hivatalból felterjesztette,⁴⁰ amely a házasságvéd meghallgatása után másodfokon ítélkezett.⁴¹

Ha a főpapiszek az alpapi szék ítéletét nem hagyta helybe, a folyamodó az egyházi vagy zsinati főtanácshoz nyújthatott be megadott időn belül fellebbezést.⁴²

Néhány évvel később, 1889-ben az egyházi főtanács új egyházi törvényt alkotott a házassági ügyekkel kapcsolatban.⁴³ Az okok nem ismertek, azonban a törvény szövegéből egyből kiderül, hogy sokkal lényegre törőbb a normaszöveg. Az összesen négy szakaszra rövidített kivételes eljárásról rendelkeztek.⁴⁴ Ennek az eljárásnak helye van, ha a római vagy görögkatolikus egyházból unitárius vallásra átlépett valamelyik házastárs az elhagyott egyház hitelvei szerint egyházi vagy világi bíróság részéről megelőző peres eljárás rendjén hozott ágy- és asztaltól ideiglenes vagy végképen elválasztó határozat alapján magára nézve végelválasztó ítéletet kér kimondani.⁴⁵

Megmaradt az a szabály, hogy az unitárius egyházba történt betérést követő 6 hét eltelte után lehetett az eljárást lefolytatni.⁴⁶

A kérvényhez csatolni kellett az esketési bizonyítványt, a folyamodó keresztlevelét, ha nem született a magyar korona országai területén és magyar állampolgársága kétséges, magyar állampolgárságát igazoló hatósági bizonyítványt, papi bizonyítványt arról, hogy kérelmező unitárius, az ágy és asztaltól elválasztást kimondó egyházi vagy polgári bírósági határozatot és az ennek jogérvényességét igazoló okiratot, illetve a képviselő szabályszerű meghatalmazását. Ezt az okiratot eredetiben és ha idegen nyelven lennének kiállítva, hiteles magyar fordításban is mellékelni kell.⁴⁷

6. Összefoglalás

A magyar házassági jogok a 19. század második felére szinte áttekinthetetlen rendszert alkottak. A többféle felekezeti jog egymás melletti működését a területileg eltérő szabályozás tovább bonyolította. Ezt a helyzetet az 1868-as törvények sem oldották meg. Azok a rendelkezések, miszerint minden félre nézve a saját felekezete szerint illetékes bíróságnak az adott vallásfelekezet hitelvei alapján kell ítéletet hoznia, vallásегyenlőségi szempontból nagyon fontosak voltak, de jelentős mértékben elősegítették a csalárd kapcsolásra alapuló joggyakorlást, azaz a válási, illetve házassági migráció elterjedését.

Az évtizedekig fennálló helyzetre reagált az erdélyi református Házassági Főtörvényszék, amikor szabályozta a „*per viam instantiae*” eljárásokat, amely a legvitatottabb jogintézménnyé vált. Ennek keretében a más felekezetről áttért személy vagy házaspár kérhette házassága felbontását, amennyiben a felek igazolni tudták az erdélyi lakóhelyüket. Mind a magyarországi, mind más osztrák tartományok hatóságai, de még az erdélyi református egyház berkein belül is feszültséget generált a téma.

39 A református eljárásban megegyezett a házasságvédővel.

40 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelékek érvénytelenítése és felbontása körül 81. §.

41 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelékek érvénytelenítése és felbontása körül 83. §.

42 Unitárius egyházi törvény a házassági kötelékek érvénytelenítése és felbontása körül 84. §.

43 Unitárius egyházi törvény a házassági jogról 55–56.

44 A vegyesházasságoktól elkülönített szabályozás megmaradt a kivételes eljárásokra vonatkozó fejezetben.

45 Unitárius egyházi törvény a házassági jogról 173. §.

46 Unitárius egyházi törvény a házassági jogról 174. §.

47 Unitárius egyházi törvény a házassági jogról 175. §.

Az olykor vitákat kiváltó jelenség hátterében valójában a (nemzetközi) kollíziós magánjogi viszonyokból eredő sajátos probléma állt. Az Osztrák–Magyar Monarchia számos magánjogi rendszert magában foglaló közjogi keretei között felmerülő kérdést végül – a Magyar Királyság területén – a házassági jogot egységesítő Ht tudta csak feloldani, de az osztrák és magyar házassági jogok közötti ellentétek még évtizedekig fennmaradtak.

Felhasznált források

- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek tára. I. kötet: Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár 1888
- Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolosvár 1811
- BOD Péter: Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgálatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytaíkból és végzéseikből meghatározatnak (ford., bőv., kiad.: BENKŐ László). Kolozsvár 1836
- Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár [EREL]
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve
- A1. Az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának Ülésjegyzőkönyvei 1868–1895
- B 1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára
- Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára
- Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv. In: HALLER Károly: Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legujabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva. Kolozsvár 1865
- Unitárius egyházi törvény a házassági jogról. Megállítatott az unitárius vallásközönség egyházi Főtanács 1889. évi martius havában tartott rendkívüli ülésében. Kolozsvár 1889. Ms. U. 1536. 55–56.
- Unitárius egyházi törvény a házassági kötelekek érvénytelenítése és felbontása körül követendő eljárásról. Kolozsvár 1881. Ms. U. 1808
- 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben
1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában
1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról
1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában

Felhasznált irodalom

- Anonym: Erdélyi Protestáns Közlöny 1877/7. sz.
- APEL, Angela: Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Eehen. (jur. Diss., Univ. Wien). Wien 1999
- DAEMPF Sándor: Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1886/28. sz. 225.

- FUCHS, Wilhelm: Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken. Wien 1889
- ENDES Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest 1935
- HERGER Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. Budapest – Pécs 2006
- HERGER Cs. Eszter: Magister Gratianus tanítása a házassági akadályokról. Díké 2023/2. sz. 42–74.
- HERGER Csabáné: A 17. századi protestáns természetjogászok családképe. Díké 2022/1. sz. 57–90.
- HOMOKI-NAGY, Mária: Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog. In: VERESS Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Kolozsvár 2018
- KOLUMBÁN Zsuzsanna: Adatok a 19. századi erdélyi unitárius válóperes iratok kutatásához. In: SALLÓ Szilárd (szerk.): A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 10. Csíkszereda 2014
- KÖVÁRI Mihály: Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1886/35. sz. 283–286., 1886/39. sz. 317–318.
- NAGY Péter: Erdélyi református házassági bíraskodás a Házassági Főtörvényszék fennállása idején. Budapest 2021
- NAGY Sándor: Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez: A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai. Jogtörténeti Szemle 2005/4. sz. 10–15.
- NAGY Sándor: Egy birodalom, két állam, sokféle törvény. Házassági jog és válás az Osztrák-Magyar Monarchiában. Fons 2014/4. sz. 461–485.
- NAGY Sándor: Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895). Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“. In: FISCHER, Karl (szerk.): Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Band 69/71. Wien 2018
- NESCHWARA, Christian: Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 2012/1. sz. 101–117.
- SZTEHLO Kornél: Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1886/40. sz. 326.
- SZTEHLO Kornél: Házassági perrendtartás. Jogtudományi Közlöny 1886/45. sz. 361.
- VARGA Norbert: A magyar állampolgársági jog a 19. században. Budapest 2012
- VERESS Emőd: Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben. In: Ad salutem civium inventas esse leges. Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára. Budapest 2019, 157–171.
- ZOLNAY Jenő: A magyarországi unitáriusok házassági bíróságának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1886/26. sz. 215.

